

Зулпукаров К.З., Тургунбаева С.Ж.

**О МЕЖЪЯЗЫКОВОМ ХАРАКТЕРЕ КОГНИТИВНО-СИНТАКСИЧЕСКОГО
ПАРАЛЛЕЛИЗМА**

Зулпукаров К.З., Тургунбаева С.Ж.

**КОГНИТИВДИК-СИНТАКСИСТИК ПАРАЛЛЕЛИЗМДИН ТИЛ
АРАЛЫК МҮНӨЗДӨ БОЛУШУ ЖӨНҮНДӨ**

K.Z. Zulpukarov, S.Zh. Turgunbaeva

**ON THE INTERLANGUAGE CHARACTER OF COGNITIVE-SYNTACTIC
PARALLAXISM**

УДК: 81.81.367

Макаланын максаты паремиялардын жана алардагы пропозициялардын айрым түрлөрүн когнитивдик-лингвистикалык алкакта сыпаттоо болуп саналат. Пропозиция деп идиомаларда, макалдарда, лакаптарда, белгилерде жана башка тилдик афористикалык каражаттарда камтылган жана этностун дүйнө тууралуу билимдерин жана көз караштарын чагылдырган жалпылоочу пикирди айтышат. Пропозициянын минималдык түзүмүн субъект менен предикаттан турган, өз курамына демейде объекти кийирип кеңейе алган С + П модели жаратат. Макалада түркүн типтеги тилдердеги прецеденттик учкул сөздөрдүн функционалдык-семантикалык түзүлүшүндөгү синтаксистик актанттардын ролу, орду көрсөтүлөт жана параллелдүү когнитивдик-синтаксистик түзүмдөрдөгү константалык жана өзгөрүлмө көрсөткүчтөрдүн негизги түрлөрү сыпатталат. Конкреттүү мисалдар аркылуу афоризмдерде үнөмдүү жолугуучу бир нече сандык көрсөткүчтүү пропозициялардын тил аралык жана улут аралык трансформалары мүнөздөмөгө алынат.

Негизги сөздөр: когнитивдик синтаксис, макал формуласы, пропозиция, когнитивдик тема, субъект, объект, предикат.

Целью статьи является когнитивно-лингвистическое описание некоторых типов паремий и их пропозиций. Пропозицией называется обобщенный смысл, содержащийся в идиомах, пословицах, поговорках, приметах и других афористических средствах языка и отражающий знания и представления этноса о мире. Минимальную структуру пропозиции образует модель С + П, которая состоит из субъекта и предиката и часто распространяется, предполагая включения в свой состав объекта. В статье демонстрируются роль и место логико-синтаксических актантов в функционально-семантической структуре прецедентных образных выражений языка, описываются основные типы констант и переменных в параллельных когнитивно-синтаксических образованиях в языках различных типов. На конкретном материале характеризуются межъязыковые и межнациональные трансформы продуктивно встречающихся в афоризмах нескольких количественных пропозиций.

Ключевые слова: когнитивный синтаксис, пословочная формула, пропозиция, когнитивная тема, субъект, объект, предикат.

The purpose of the article is a cognitive-linguistic description of some types of paremias and their propositions. A proposition is a generalized meaning contained in idioms, proverbs, sayings, signs and other aphoristic means of language and reflecting the knowledge and ideas of the ethnos about the world. The minimum structure of the proposition is the C + P

model, which consists of a subject and a predicate, and often extends, assuming the inclusion of an object in its composition. The article demonstrates the role and place of logical-syntactic actors in the functional semantic structure of precedent figurative language expressions, describes the main types of constants and variables in parallel cognitive-syntactic formations in languages of various types. On a specific material, interlanguage and interethnic transformations of several quantitative propositions that are productive in the aphorisms are characterized.

Key words: cognitive syntax, sentence formula, proposition, cognite, subject, object, predicate.

Субъект, предикат, объект терминдери лингвистикада орчундуу мааниге ээ. Алар логикалык да, грамматикалык да категориялар катары колдонулат. Бул түшүнүктөрдү жиктөө – узак салты бир илимий багыт. Ал терминдер байыркы латын грамматикаларында эле колдонулуп келген.

Субъект, предикат, объект категориялары логикалык пикирдин жана анын тилдик көрсөткүчү болгон сүйлөмдүн негизи катары сыпатталып жүрөт. Когнитивдик синтаксисте бул түшүнүктөр так маанилүү болгондуктан кеңири колдонулат. Субъект, предикат жана объекте болгон логикалык көз караш грамматикалык (синтаксистик) көз караштан кескин айырмалат. Логикалык-рационалдык грамматикада (А.Арно, К.Лансло, П.Николь ж.б.) пикирдин борбордук эки категориясы белгиленет. Булар – субъект менен предикат. Пикирде субъект менен предикат бирге болот. Ж.-М. Земба айткандай, «то, что не есть субъект, объявляется предикатом, а то, что не есть предикат – субъектом» [4, 108-109-бб., 453-454-бб.]. Мындай түшүнгөндө ар кандай пикир эки бөлүктөн, субъект менен предикаттан турат. Булар пикирдин түзүлүшүндөгү логикалык схеманын өзөгүн түзөт. Бул логикалык схеманы пропозиция дешке болот. Демек, пропозиция субъект менен предикаттан турат.

Пикирди мындай эле түшүнүү бир жактуулукка алып келет. Анткени объект категориясы анын сыртында калып, өзүнчө аныкталбай калат. Муну менен кошо сүйлөмгө тиешелүү көптөгөн көрсөткүчтөр, структуралык-коммуникативдик каражаттар С+П (субъект плюс предикат) формуласына сыйбай калат. Ошентип, логикалык схема же пропозиция сүйлөмгө тиешелүү бир кыйла кубулуштарды камтыбастан аларды сыпаттоого жол бербей коет.

Канткенде деле С+П формуласы пикир билгизүүнүн эң жалпы жана өзөккү каркасы катары каралууга тийиш. Анткени көпчүлүк пикирлер субъектик-предикаттык түзүлүшкө ээ болот. С+П формуласы сүйлөм-айтымдын орчундуу түрлөрүн бириктирип, аларды жалпылап мүнөздөөгө мүмкүндүк берет. Ошол эле учурда сүйлөмдө актуалдуу бөлүштүрүүнүн, семантикалык синтаксистин, коммуникативдик синтаксистин, трансформациялык грамматиканын, позициялык синтаксистин ж.б. курамында да С+П схемасы өтө маанилүү. Бул формула паремиялар үчүн өтө орчундуу болуп, алардын менталдык-тилдик негизин түзүүгө катышышы С.Ж. Мусаев, Ж.Э. Элчиев, Г.Ж. Абдимиталипова, С.М. Амралиев, Г.Ж. Кожоева, А.А.Жусупова, Д.Т.Айылчиева ж.б. эмгектеринде ишенимдүү жана ар тараптан сыпаттоого алынган [5, 74-75-бб.; 6, 138-149-бб.; 1, 129-138-бб.; 2, 16-б.; 3, 483-489-бб.; 4, 408-423-бб.]. Мисалы, логикалык *жекелик – бүтүндүк* контрастын ала турган болсок, анын биринчи тарабы экинчи тарабынын бирдиги, бөлүгү же түзүүчүсү гана болуп калат. Түзүүчү бүтүндүктү алмаштыра албайт, бүтүндүн жекече гана тетиги. Ошонун негизинде «Жалгыз зат бүтүндүктү түзө албайт» деген жалпылоочу пропозицияны жиктеп алууга болот.

Бул пропозицияны когнитивдеп атоого да негиз бар. Биринчи термин логикада, экинчи термин когнитологияда түптөлүп, алар когнитивдик лингвистикада орчундуу кызмат кылып жатат.

Бул когнитивдеп үч топтогу макалдар вербалдаштырганын көрүүгө болот. Ошого ылайык анын ичинде үч кичи когнитивдеп жиктеп берүүгө жол бар.

1. Жалгыздын аракетин чектүү: *Жалгыз аары көп бал бербейт. Жалгыз аары жарытып бал жыйнабайт* (чувашча); *Жалгыз нил чоң чаң чыгарбайт* (овамбо). Кыргызчада бул пикир татаал контекстте берилет: *Жалгыз жүргөн жарыбайт, жарыса да марыбайт. Жалгыз эрдин аты чыкпайт, аты чыкса да заты чыкпайт. Жалгыз аттын чаңы чыкпайт, жалгыз эрдин даңкы чыкпайт. Жалгыз аттын чаңы чыкпайт, чыкса да даңы чыкпайт*. Демек, бир заттын аракетин чектүү жана көп натыйжа бере албайт. Бул макалдар жаштарды бирге аракеттенүүгө, бири-бирине көмөктөшүп, натыйжалуу иш кылууга үндөйт.

2. Эки заттын кызматын бирөө аткара албайт: *Жалгыз өзүз кош болбойт, эки арамза дос болбойт. Жалгыз кол түйүн чечпейт* (кыргызча); *Эки баш бирөөнөн акылдуурак. Бир адам жакынды көрөт, эки адам алысты көрөт* (кытайча); *Эки көз бир көзүнөн көбүрөөк көрөт* (латынча); *Эки пикир бирөөнөн баалуурак* (французча). Бул макалдарда бир заттын эки затка карата алсыздыгы, чабалдыгы же толук кызмат аткара албастыгы элдик ой катары берилет.

3. Бир зат көп заттардын бириккен кызматын аткара албайт. Бул когнитивдеп кыргыздын этностук ойтутумунда кенири экспликацияланган: *Бир таш тоо эмес, бир баш эл эмес. Жалгыз таруу ботко болбойт. Жалгыз дарак токой болбойт. Жалгыз*

таш үй болбойт. Бир дарак бакча эмес, бир таш дубал эмес. Жалгыздын колунан келбеген жаамы журттун колунан келет. Жалгыз жыгач үй болбойт, жалгыз жигит бий болбойт. Жалгыз таруу ботко болбойт, жалгыз адам тутка болбойт. Ж.Ы.Койчуманов келтирген акыркы төрт мисалда аталган когнитивдеп жупташкан татаал сүйлөмдөрдө берилет. Бул параллелдүү сүйлөмдөр маанилик-конструктивдик жактан да, когнитивдик-семантикалык жактан да жандаш, бирин-бири толуктап, кубаттап турат. Акыркы эки сүйлөмдөрдө *бий сөзү жигит сөзүнө карата, тутка сөзү адам сөзүнө карата* «аз – көп (бүтүн)» катышында эмес, «төмөнкү даража – жогорку даража» катышында берилген. Бийдин милдеттери жөн жигиттин милдеттерине караганда, элге, көпчүлүккө, тутка, өбөк, жөлөк, ачкыч болуу милдети жөн адамдын милдеттерине карата жогору. Ошондуктан башка макалдар менен биргеликте булар аталган кичи когнитивдеп көрсөткүчтөрү катары каралды. Башка элдерде да аналогиялык түрдөгү макалдар учурайт: *Бир атчан өлкөнү басып албайт* (арабча); *Бир киши күчтүү боло албайт* (грузинче); *Бир толкун ташты жылдырбайт* (сингалча); *Жалгыз – бул баары бир эч ким эмес* (испанча); *Жалгыз эркек эркек эмес* (шведче). Бул макалдар да жогорудагы макалдарга мазмуну боюнча ыктап турат. Анткени баарына мүнөздүү жалпы семантикалык-логикалык каркас бар. Бул каркастын субъекти да, предикаты да бирдей же окшош. Субъект менен предикат бирдей концептуалдык мазмунга ээ.

Үч топтогу паремиялардын субъекти *жалгыз (бир) зат* менен предикаты *бүтүн (толук) эмес* (ар кыл варианттарда) биригип, «Жалгыз зат бүтүндүктү түзө албайт» пропозициясын жаратты.

Жалгыз зат түшүнүгүн вербалдаштыруучу каражаттар булар: *жалгыз аары, жалгыз нил, жалгыз жүргөн, жалгыз эр, жалгыз ат* (1-топто), *жалгыз өзүз, жалгыз кол, бирөө, бир адам, бир көз* (2-топто), *бир таш, жалгыз таруу, жалгыз дарак, жалгыз таш, жалгыз жыгач, жалгыз жигит, жалгыз адам* (3-топто). Булардын баары – субъекттин аталыштары. Субъект катары көптүктүн, бүтүндүктүн бөлүгү каралып жатат.

Ал эми предикаттын (предикат – баяндоочтон кенен түшүнүк) репрезентативдери катары *көп бал бербейт, жарытып бал жыйнабайт, чоң чаң чыгарбайт, жарыбайт/марыбайт, аты чыкпайт/заты чыкпайт, чаңы чыкпайт/даңкы чыкпайт, даңы чыкпайт* (1-топто), *кош болбойт, түйүн чечпейт, акылсызыраак, жакынды көрөт, азыраак көрөт, баасыз* (2-топто), *тоо эмес, эл эмес, ботко болбойт, токой болбойт, үй болбойт, бакча эмес дубал эмес, колунан келбейт, бий болбойт, тутка болбойт* (3-топто). Бул предикаттар субъекттин мазмунун ачып, анын бөтөнчө сапаттарын белгилеп жатат. Айтып кетүү керек: үч мисалдын предикаттары реконструкцияланып берилди. *Эки баш бирөөнөн акылдуурак* (кытайча) мисалында нагыз субъект *эки баш*, предикат – *бирөөнөн акылдуурак*. Бирок бул мисалды трансформациялап *Бир баш экөөнөн акылсызыраак* деп берип, талданып

жаткан когнитивге өзгөртүп кошуп койдук да, когнитивдин чегинде субъект катары *бир баш*, предикат катары *экөөнөн асызыраак* сөз айкалышын карардык. Ошондой эле *Эки көз бир көзүңөн көбүрөөк көрөт* (кыргызча) макалын талданып жаткан когнитивге ылайыктап өзгөрттүк: *Бир көз эки көзүңөн азыраак көрөт*. Мында да субъект – *бир көз*, предикат – *эки көзүңөн азыраак көрөт*. Мында логикалык-пропозициялык предикат өз курамына сын-сыпат бышыктоочту (*азыраак*), толуктоочту (*эки көзүңөн*) жана баяндоочту өз кучагына алып турат. Баштапкы фраза менен анын дериватынын мааниси бирдей. Ошондуктан бул экөөн тең аталган когнитивдин репрезентанты катары карардык. Ушундай эле катышта французча макал *Эки пикир бирөөнөн баалуураак* менен анын трансформасы *Бир пикир экөөнөн баасызыраак* бирин-бири толуктап турат. Экөөнүн ортосунда бир эле менталдык-семантикалык мазмун бар.

Бардык предикаттарда тануу көрсөткүчтөрү бар: 1) *-ба, -бе, -бо, -бө, -па, -пе, -по, -пө* жыйырма үч жолу; 2) *эмес* төрт жолу (*тоо эмес, эл эмес, бакча эмес, дубал эмес*); 3) *-сыз* аффикси трансформацияларда эки ирет (*акылсызыраак, баасызыраак*); 4) бир ирет антонимдик трансформацияда (*азыраак – көбүрөөк*); 5) бир ирет тек эле антонимдер аркылуу (*жакында - алысты*) берилген.

Ошентип, бир жалпы когнитивдик-семантикалык пропозиция провербиалдык каражаттарда үч кичи конкреттүү когнитивдерге ажыратылып субъект менен предикаттан тургандыгын айтууга болот. Бардык мисалдарда “бир/жалгыз (зат)” түшүнүгү тексттин темасын, субъектин түзүп, «бүтүн/ толук/жогору эмес» түшүнүгү анын предикатын же жалпы сапатын туюнтуусу байкалат.

Келтирилген түркүн провербиалдык сүйлөмдөрдү бириктирип турган маанини «Жалгыз зат бүтүндүктү түзө албайт» деп белгилөөгө болот. Бул маани бардык учкул сөздөрдү бириктирип, алардын ички мазмунундагы жандаштыкты, параллелдүүлүктү туюнтуп турат.

Айрым мисалдар өз ичинде когнитивдик-синтаксистик параллелдүүлүктү камтып алган:

Бир – таш – тоо – эмес

Бир – баш – эл – эмес

Мында *бир-бир, таш-таш* (айырма биринчи тыбыштарда берилген), *тоо – эл* (мында уйкаштык жок, параллелдүүлүктү зат атоочтор, алардын бүтүндүк маанилери, бир муундуулугу, жөндөмөсү түзөт), *эмес-эмес* катыштагы көмөкчү сөздөр өз-ара кайталануучу жандаштыкта колдонулган. Буларда субъект – *бир таш, бир баш* сөз айкаштары, предикат – *тоо эмес, эл эмес* түрүндөгү аналитикалык формалар.

Жогорудагы талдоо пропозициянын бир тилде жана түрдүү тилдерде окшош же жакын мазмунга ээ болорлугун, бирок түрдүүчө шөкөттөлө аларлыгын көрсөтө алдык.

Ошентип, провербиалдык каражаттардын өзөгүн С+П формуласы боюнча уюшкан тилдик-когнитивдик мазмун же пропозиция түзөт деп айтууга болот. Бул модель көп учурда С+О+П формуласы менен трансформацияланат. Бул түзүмдө объект экинчи даражадагы статуска ээ. Макал-лакаптардын пропозицияларын аныктоо, системалаштыруу жана сыпаттоо когнитивдик синтаксистин зарыл милдети деп эсептейбиз.

Адабияттар:

1. Абдимиталипова Г.Ж. Кыргыз тилиндеги параллелдүүлүктүн лингвостилистикалык касиеттери. - Бишкек: Гулчынар, 2013. - 172-б.
2. Амиралиев С.М. «Ит» концепти социумдун аксиологиялык парадигмасында / Ош мамлекеттик университетинин жарчысы. - 2013. - №3. - 15-17-бб.
3. Зулпукаров К.З., Атакулова М.А., Калмурзаева А.А., Айылчиева Д.Т., Джусупова А.А. Инвариантность в прономинальной и провербиальной парадигмах языка. Бишкек: Бийиктик, 2016. - 728-б.
4. Зулпукаров К.З., Эргешова С.Б., Абдулатов А.А., Камардинова У.Н., Кожоева Г.Ж., Эшманова С.К. Лингвопоэтика менен лингвопаремиологиянын орчундуу маселелери. - Бишкек: Бийиктик, 2016. - 828-б.
5. Мусаев С.Ж. Кыргыз тил илиминин маселелери. - Бишкек, 2010. - 756-б.
6. Элчиев Ж.Э., Тургунбаева С.Ж. Об основных подходах к изучению синтаксиса // Современные тенденции развития науки и технологии. - 2017. - №3-5. - С. 138-143.

Рецензент: к.филол.н., доцент Амиралиев С.